

lán bajszával nyakadba bú
 majd lassan eldorombolosz
 s két álomrétre rányitó
 szemed a távirányító
 aludj el szépen Berta mert
 a kislibák is alszanak
 s az ágyúk is nagy föltekert
 karokkal ágyúkanapén
 tanulnak mézül dallamul
 dalabdi síp geman diszun
 aludj el szépen Berta bár
 szemedben még száz villamos
 jánosbogárnyi szikra jár
 de egyszer minden napmozit
 dobozba zár az éjszaka
 dobozba dédik és mamák
 katik babók jóéjtpuszik
 és ha elalszik anyja is
 már az alvás is aluszik
 dűnnyögve két szerelmesét
 leejti végre a mesét
 s bezár e kis vers maga is

Fejtő Ferenc

JÓZSEF ATTILÁRÓL

Verseinek német fordítása elé

„Megadatott neki a tökéletesség képessége. Nem néhány verse, hanem egész műve megérdemli az örökkévalóságot” – e szavakkal búcsúztattam József Attilát a *Szép Szó* 1938. januári emlékszámában.

Nem hiszem, hogy csak a baráti szeretet és a gyász sajátos megilletődöttsége ihlette volna e szavakat. Életében már Rilke, Hölderlin, Kafka és Keats színvonalával mértem őt, örvénylő mélységével, csodálatos nyelvi virtuozitásával, metafizikai szárnyalásával. Megelégedésemre szolgál, hogy immár a magas költészet fordításával járó színvonalon a németül olvasó nagyközönség is megismerheti ezt a nyelvi nehézségek miatt szinte hozzáférhetetlennek vélt költőt. Az én életem legnagyobb élménye volt, hogy közlőül ismerhettem, hogy számos remekművének első olvasója s néha tanácsadója lehettem, és hogy a legelsőik között voltam, akik művészetének tragikus nagyságát – amelyet rövid alkotóélete alatt a nagyközönség hazájában is alig ismert – értéke szerint méltathatták.

Hadd jegyezzem meg, hogy én magam a harmincas évek elején költöztem Budapestre, miután alapvizsgámat a magyar, német és francia irodalom történetéből sikerrel letettem a pécsi egyetem bölcsészkarán, ahol különösen Thienemann germanisztikai professzorral meledtem össze. Neki köszönhettem Stefan George körének esszéistáival való ismeretséget. Budapesti egyetemi tanulmányaimmal párhuzamosan egyre többet jártam egy értelmiségi klubba, a Bartha Miklós Társaságba, ahol, mondhatni, a háború utáni generáció legkülönbjei – köztük az ifjú Illyés Gyula – vitatkoztak a magyar és világpolitika akkoriban egyre bonyolultabb, vészjósló fejleményeiről. Az egyre inkább balra forduló Társaság vitáinak középpontjában a néhány évvel ezelőtt kitört gazdasági világválság, a munkanélküliség és mindenekelőtt a magyar agrárexport kimaradásának következményei álltak, amelyek a szemünk előtt zajló, az iparos Budapest munkásságának és alkalmazottainak példátlanul hatalmas tiltakozó tüntéseiben nyilatkoztak meg.

Abban az időben barátkoztam össze a Társaság egyik vezető tagjával, egy Lakatos Péter Pál nevezetű púpos, kommunista nyomdással, aki gyönyörű szép feleségével meghívott magukhoz vacsorára. „Olvastad már József Attila verseit?” – kérdezte. „Hogy mondd? József Attila?” Megvallottam, hogy bár nagyon figyelem a versirodalmat, ilyen nevű költőről még nem hallottam.

„Nahát, akkor nem tudod, mit vettél! – mondta barátom. – Ő a legjobb közöttünk. Ha akarod, mindjárt felolvasom egy-két versét.” Előkereste a sárga füzetet, amelynek vezérverse úgy kezdődött: „*Nincsen apám, se anyám*”, és vastag szemüvege alól figyelte a hatását. Befejezte, s kértem, kezdje újra. Szinte kábultan dűnnyögtem: „Ilyen költeményt Ady Endre óta nem hallottam.”

„Szeretnéd megismerni? No, akkor felkeressük odahaza” – s már kaptuk a kabátunkat. József Attila akkor a Nyugati pályaudvar közelében lakott, egy füstös, rozoga ház második emeletén, amelyben a XIX. század végi építkezésre jellemzően, az épület udvari oldalán körbefutó folyosóról – gangnak nevezték s nevezik még ma is – nyílt a bejárat egy konyhába, amelyben a magas, szigorú arcú Judit asszony éppen sikálta a padlót. Fel se kelt a guggolásból: „Menjete be – mondta –, Attila dolgozik.” Barátom bemutatott: „Ez a fiatalember majdnem hogy elájult a gyönyörűségtől, amikor elszavaltam neki a TISZTA SZÍVVEL-t.” József Attila felállt, erősen megszorította a kezemet, leültetett, s megkínált bennünket a borosüvegből, amely az asztalán állt a tornyosodó könyvek és irkák között.

Sokan kérdezik tőlem azóta, milyen ember volt. Külső megjelenésében nem volt benne semmi extravagáns, polgár módjára öltözködött, jól borotválkozott – csak épp a kis bajuszt kímélte meg, amely némi férfiaságot kölcsönzött sima, szinte gyermekes arcának. Kosztolányi Dezső, talán a legnagyobb a kortársak közül, aki szinte atyai módon szerette, csinálta róla a legjobb portrét: – Hetyke fickó, karakán mesterlegény. Vékonydongájú, de roppant férfias. Nem hasonlít költőhöz, ez is arra vall, hogy igazi költő. – Huszonhetedik évében járt, amikor találkoztunk. Négy évvel volt idősebb nálam, de mint Lakatos Péter Pál útközben mondotta, már világot látott, Párizsban is járt, franciául is írt verset francia lányhoz. Hát hozzá, a vidéki, szögletes, félnék fiúhoz képest... Nos, nagyon meg voltam illetődve. Attól is, hogy mint régi ismerőssel, azon nyomban Marx Károly akkoriban felfedezett és Németországban megjelent fiatalkori műveiről kezdett beszélni, s részleteket olvasni fel belőlük.

Hadd jegyezzem meg, hogy a költemény, amely úgy szíven ütött, 1929-ben jelent meg. Hatvány Lajos – aki már a századelő legnagyobb költőinek, Ady Endrének is barátja, mecénása és prófétája volt –, amikor a *Nyugat* másik nagysága, Ignóus felhívta

a figyelmét József Attilára, ugyancsak meg volt döbbenve, s tüstént azt írta róla, hogy ez a vers „*az egész háború utáni nemzedék dokumentuma későbbi korok számára*”. Valóban. Ady után, akinek műve a háború előtti magyar nemzedék optimizmusát és heroikus harci készségét fejezte ki a francia szimbolisták és szürrealisták művészetén kicsiszolt költői nyelvén, József Attila az első világkatasztrófát követő nemzedék kétségbeesett lázadásának adott hangot. Az előbb említett Ignotus Ady Endre FEKETE ZONGORA című verse olvasása után azt írta: „*akasszanak fel ha értem, de szép*”. Ugyanő azonnal megértette József Attilát, s azzal ajánlotta olvasását, hogy: „*gyönyörű szép*”. Viszont a *Nyugat* akkori főszerkesztője, a liberális, de szigorúan erkölcsös Osvát Ernő visszaküldte a verset mint közölhetetlent.

Visszatérve késő éjszakáig tartó első beszélgetésünkre, az megpecsételte barátságunkat, amelyet a marxi evangéliumban való közös hitünk fűzött egyre szorosabbá. Akármilyen naivnak tűnik is ez ma, hittünk a közeli forradalomban, amit a Bartha Miklós Társaság egyik vezetője, a nálunk jóval idősebb és tudósabb közgazdász és társadalomtudós, Szatmári István matematikailag 1933 januárjára jósolt, a kapitalista államokat bomlással fenyegető munkanélküliség napról napra való növekedését számításba véve. Szatmári tudós számításait megerősítette egy Gereblyés László nevű, babarcú pártköltő és zsurnaliszta, aki németországi tanulmányútjáról visszatérve a Német Kommunista Párt egyre nagyobb számbeli fölényéről számolt be riportkönyvében.

József Attila többször velünk tartott, amikor a bölcsészhallgatókból és az Eötvös Collegium diákjaiból szervezett tanulmányi csoportunk vasárnaponként a Húvösvölgybe kirándult. Egyik alkalommal egy tisztáson, számos kiránduló csatlakozásával meg bővült tömeg előtt szavalta el a MUNKÁSOK című versét, amellyel bebizonyította, hogy még a száraz, leninista–sztalinista ideológia is tudott neki, akárcsak Bertolt Brechtnek, remek verset inspirálni: „*De – elvtársaim! – ez az a munkásság, / mely osztályharcban vasha öltözött. / Kiállunk érte, mint a kémény: lássák! / És búvunk érte, mint az üldözött...*” Attila lelkes volt, vastappal köszöntöttük, s jókedvűen énekelte aztán velünk az orosz forradalom dalait. Büszke volt arra, hogy éjjelenként Zuglóban, ahová elköltözött, sztrájkra hívogató röpcédulákat osztogatott.

1932 áprilisában elhatároztuk Attilával, hogy megpróbálunk egy komoly társadalomtudományi, filozófiai és kritikai folyóiratot indítani. A címet már megtaláltuk: *Valóság*. Csak pénzt kellett szerezni hozzá. Ami ez utóbbit illeti, a Kommunista Ifjúsági Szövetség közvetítésével, amellyel kapcsolatban álltunk, a féllégális, vagyis a rendőrség által eltűrt, de figyelemmel kísért *Társadalmi Szemle* vezérkarához fordultunk – Sándor Pál, Schönstein doktor, Madzsar József, szociológus-író nevére emlékszem, akik megadták a támogatást, ám azzal a feltétellel, hogy a folyóiratot mindketten jegyezzük. Ma sem értem, hogyan történt, hogy bennem, kezdő íróinasban, még csak gyakorló irodalomtanárban, jobban megbíztak, mint József Attilában, akit én már akkor mesternek tekintettem. Vajon Attilában jó ösztönnel előre látták a pártkretcebe nem szorítható jövőendő eretneket? A botrány már a folyóirat megjelenése előtt kitört, mikor elvittem Sándor Pálnak a lap anyagát, József Attila EGYÉNISÉG ÉS VALÓSÁG című vezércikkével. Ő ugyanis egyszerűen érthetetlennek minősítette ezt a hegeli zsargonban készített írást. Megvallom, én sem értettem egészen, bár Attila jó néhány éjszakán át magyarázta, mit akar mondani. Valójában, azt hiszem, építőirozni akarta a párt emienciáit bölceleti tudásával. Ami a legjobban zavarta a párt értelmiségi főellenőreit, az a mód volt, ahogy a hegeli dialektikát a Freud szerint értelmezett szexualitással összekeverte. Például azt írta, hogy: „*a koitusz pedig, amint a pszichoanalízis igen helyesen té-*

telezi, szociális aktus, társadalmi tevékenység...” Sándor Pálék, akik mint jó kommunisták prüdek is voltak, alighanem a saját stílusuk karikatúráját látták a cikkben. Hosszú rábeszélésembe került, hogy megértessem velük, József Attila milyen nagy költő, és hogy amit ír, értik vagy nem értik, nem lehet cenzúrázni. Meg is jelent, de nem sokan olvashatták, mert a megjelenés napján engem letartóztattak, és a lakásomban talált néhány száz példányt elkobozták.

Börtönévem alatt, 1932 és 1933 júniusa között József Attila minden vasárnap meglátogatott a Gyűjtőfogházban, és az egyik januári látogatása alkalmából felháborodva közölte velem a hírt, hogy a szociáldemokrata porosz kormány elkergetésében a német kommunista párt Berlinben együttműködött a nácikkal. Ebből a felháborodásból született az *Új harcok* című kommunista lapban írt cikke, amely heves vitákon át, Attila KP-ből való kizárásához vezetett. József Attila voltaképp magát zárta ki a pártból, amikor Hitler hatalomra jutása után megírta a cikket, amelyben ítéletet mondott „*az önnön marxizmusukba belevezett hivatásos forradalmárok*” fölött.

Nem sokkal ezután már József Attilát is „szociálfasisztának” bélyegezték, amint engem is, mikor a börtönből szabadulva Attilával szolidaritást vállaltam. Így és ekkor lett mindkettőnkből, forradalmár értelmiségiekből meggyőződéses szociáldemokrata. Amikor 1933 decemberében házasságra léptem Hilmayer Rózsával, a vacsorát feleségem édesanyjának Pipa utcai lakásán négyesben fogyasztottuk el, igen jó hangulatban. Attila és Judit, későn lévén már villamoson Zuglóba visszatérni, a földre tett matracon mellettünk töltötte ezt a nevezetes éjszakát. 1934 közepén szomszédok lettünk. József Attila ismertetett meg a *Népszava* és a *Szocializmus* főszerkesztőjével, Mónus Illéssel, a kiváló munkásvezérrel, akit 1944 őszén a magyar nácik a Dunába lőttek. 1934 novemberében, a Mónus kérésére írt cikkben, A SZOCIALIZMUS BÖLCSELETÉ-ben, Attila már nem hegeli–marxi zsargonban, hanem „magyarán”, közérthetően írta: a munkásság „*öntudatosodási folyamatát semmiféle forradalmi terrorral átugorni nem lehet*”.

Akkoriban szinte mindennap láttuk egymást. 1934 decemberében jelent meg József Attila MEDVETÁNC-a, amelynek összeállításában valamelyest bábáskodtam. Ma is büszke vagyok arra, hogy a kötet egyik legszebb költeményéből (ESZMÉLET) az lett, ami lett. Attila először három strófát mutatott belőle, amire azt mondtam: „Nagyon szép, de valahogy nem elég. Még néhány strófa kívánkozik ide, s akkor remek ciklus lehet belőle.” Tanácsomat megfogadta. S mivel nem szégyellek ezzel a „történelmi” érdemmel hivalkodni, hadd mondjam el, hogy Attila még két másik, ugyancsak jelentékeny költeményének keletkezésében is részem volt. Ez már abban az időben történt, amikor Ignotus Pál barátunkkal együtt, hármásban szerkesztettük az 1935-ben indult *Szép Szó* folyóiratot, amelynek, bár jelentékeny szerepet játszott a II. világháború előtti irodalmi életben, alig volt több, mint ezer előfizetője. A folyóirat két, a könynapra megjelenő dupla számának összeállítását és szerkesztését rám bízta, s ezt azzal a feltétellel fogadtam el, hogy mindkét – az 1935-ös MAI MAGYAROK RÉGI MAGYAROKRÓL és az 1936-os MI A MAGYAR MOST címet viselő – szám vezércikkét József Attila fogja megírni vers formájában. Az első számban jelent meg A DUNÁNÁL, a másodikban a HAZÁM című csodálatos vers. Hozzáteszem, hogy József Attila szeretett megrendelésre írni. Így egyik ugyancsak sokat szavalt, megdöbbentő politikai versét, a LEVEGŐT! címűt, közös barátunk, Hevesi András kérésére írta a *Nyolc órai Újságnak*. A történet talán megérdemli, hogy elmondjam. Egy kora délután törzskávéházunkban, a Japánban ültünk, amikor Hevesi, az újság főmunkatársa lélekszakadva azzal rontott be, Attilát keresi, hogy segítse ki a bajból: vezércikket kellene írnia a másnapi számba, arról, hogy milyen áldat-

lanul rossz a közhangulat, fulladozunk már a szabadság hiányától ebben az országban. Többször nekikezdett a cikknek, de valahogy nem jött meg hozzá az ihlete, s akkor támadt az a gondolata, hogy Attilához forduljon, segítse ki. A költő egyet hörpintett a csészéjéből, s azt kérdezte: „Mennyit fizettek?” Hevesi eléggé kielégítő ajánlatot tett: „Ötven pengőt – mondta –, de csak neked, azért, mert az vagy, aki vagy.” „Mikorra kell a vers?” – kérdezte Attila. „Ha lehet, este nyolc óra felé.” Néztük a faliórát, hármat mutatott. Így született meg, pontosan a kért időre ez a kimondhatatlanul szép és meg­r­ázó költemény.

Egy másik eseményről is beszámolnék József Attila életéből, amelynek során olyan szerepet játszottam, amelyre nem lehetek büszke. Határozottan nem szerettem Attila házastársát, Judit asszonyt, hidegnek, ridegnek találtam, holott véleményem szerint Attilának elsősorban gyengédségre lett volna szüksége, aminek hiányát néha a költő maga is szóba hozta. A *Korunk* című kolozsvári folyóirat 1935. februári számába Fülöp Ernő álneven nagyobb tanulmányt közöltem József Attila utolsó kötetéről, amelyben a költő szerelmi verseiről szólván azt írtam: „*József szerelmes verseiben van valami befejezettség. Ám ÓDA-jában más, új hangot pendít meg, férfi-hangot, de csak egyetlen-egyszer, holott többször szeretném hallani mély bűgását.*” Attiláék nálunk voltak vacsorán, amikor ehhez a passzushoz értem, Juditra tekintetem, s láttam, hogy arca megmerevedik. Gonosz megjegyzés volt, mert tudtam a válságról, amelyet éppen az ÓDA okozott Attila és Judit viszonyában. Az este után, ha jól emlékszem, már nem is találkoztunk, Attila el­hagyta Juditot.

Hosszan beszélhetnék még kivételes baráti összhangban szerkesztett lapunkról, József Attila polemikus viszonyáról Ignótus Pállal és orientalista barátunkkal, Hatvany Bertalannal, aki a lapot és Attilát pénzügyileg is támogatta, az alkotmányjogász Gáspár Zoltánnal, a közgazdász-filozófus K. Havas Gézával. Együtt vívtuk meg a harcot, amelyet az irodalomtörténetben a „népiesek és urbánusok” konfliktusának neveznek, és amelynek egyik fő tárgya és megkülönböztető jele az volt, hogy a *Szép Szó* a kommunizmus és a nemzetiszocializmus határozott kritikáját egyidejűleg és ugyanolyan heves­séggel folytatta, és egyértelműen baloldalinak és demokratának vallotta magát, míg a populisták orgánuma, a *Válasz* nem használta ezeket a jelzőket. A populisták a kormányzó elittel is hajlandók voltak együttműködni, fő céljuk, egy hatékony földreform érdekében – ezt a lehetőséget mi elképzelhetetlennek tartottuk. Már abban az időben is, de főleg a háború után sokan úgy gondolták, hogy József Attilát a csoportunkban szinte domináló baloldali liberálisok választották el a népiesektől – akiknek utódjait manapság populistáknak hívják –, erre csak azt mondhatom, hogy aki József Attila költői és prózai munkáit figyelmesen olvassa, meggyőződhet róla, hogy mind a populizmus, mind a sztalinizmus elítélésében (ez utóbbit Attila egyik stanzájában „*fasiszta kommunizmus*”-nak minősítette) József Attila volt valamennyiünk közt a leghevesebb.

Amikor André Gide VISSZATÉRÉS OROSZORSZÁGBÓL című könyvéről írtam tanulmányt, amelynek fordítóját, Déry Tibort a törvényszék kommunista propagandaterjesztés jog­címén ítélte börtönre, akkor József Attila volt az, aki a mérsékeltbben kommunista-ellenes Ignótus ellenében szenvedélyes írásomat, egyetértése jeléül mint vezércikket jelentette meg, holott én nem szántam annak. Ő maga több cikkben fejezte ki ellen­vetéseit a népi ideológiával szemben, amely inkább flörtölt az értelmiség elkötelezet­ten kommunista csoportjával, mintsem kimondottan szolidaritást vállalt volna a demokratikus ellenzékkel, amelynek „lezsídózását” a harmincas években ők kezdemé­nyezték.

„*Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni*” – ezt a folklórból vett verset választotta József Attila válogatott verseinek gyűjteményéhez. Attila megjárta a skizofrénia, az akkor menthetetlen betegség poklát, mégpedig tudatosan járta meg, és mondhatnám, élete utolsó pillanatáig költészetet formált gyötrelmeiből. Amikor már kitört rajta az örület, egy délelőtt felhívott a lexikon szerkesztőségében, ahol dolgoztam: „Verset írtam – dűnnyögte –, szeretném felolvasni neked.” „Attila – kértem –, tudod, hogy verset először olvasni szeretek s csak aztán hallani, hozd be az irodába.” „Nem, nem, azonnal – mondta. – Tudni akarom, mit gondolsz róla.” S máris kezdte szavalni a telefon kagylójába a NAGYON FÁJ című verset. Azt hiszem, nem tévedek, ha azt mondom, hogy a világirodalom egyik talán leggyötrelmesebb és ugyanakkor egyik legcsodálatosabb költeménye. Mikor befejezte, kértem, hogy olvassa be még egyszer. „Na, milyen? Tetszik?” – kérdezte. „Hogy kérdezhetsz ilyet, Attila? – feleltem. – Borzalmas, amit írtál. Borzalmas, hogy ezt megélted, hogy túlélted” – és hozzátettem, hogy mint vers káprázatosan gyönyörű.

Az utolsó pillanatig a legmegrázóbbak a pokoli szenvedéseiről és az annyira megtagadott Isten irgalmához való folyamodásról szóló versei.

Azt hitte, azt akarta hinni utolsó hónapjaiban, hogy Flóra szerelme, akibe szinte agnozálva beleszeretett, meggyógyíthatná. Tragikus ironiája a történetnek az, hogy amikor megrendítő szerelmes verseit küldte Flórának, még nem tudta, hogy az egy ideje egyik legjobb barátjába, költészetben is riválisába, Illyés Gyulába szerelmes. A klinikáról, ahol még néhányszor meglátogattam, egyik nővérehez vitték, a Balaton partjára. Ott láttam utoljára, és álmaimban még most is visszajár a képe, ahogy a ház előtt búcsúzva a néhány baráttól, akik a távozásra kész kocsiban ültek, lehorgasztotta fejét, mint aki megadja magát sorsának. Egy hét múlva, egy decemberi éjszakán Ignotus Pál keltett fel telefonon. Meghalt, mondta.

Gyorsan kabátot kaptam magamra, lefutottam a körútra, hogy levegőhöz jussak. Előre látható volt, és mégis úgy érintett, mint egy villámcsapás. Felnéztem a Nemzeti Színházzal szemben álló bérházra, amelynek tetején egy szemafor minden éjjel az *Est Lapok* híreit sugározta, s azon olvastam, hogy *Attila József, költő öngyilkos lett*. Az ügyeletes hírszerkesztő nem tudta, hogy a költőt, aki a távozó vonat elé vetette magát, József Attilának hívták, tehát azt sem tudta, hogy a magyar irodalom egyik legnagyobb művészenek halálát jelenti. Kevesen tudták, de azok között volt Márai Sándor, aki 1942 májusában, amikor a balatonszárszói temetőből, ahová annak idején búskomoran kísérttem el, Budapestre hozták, és a Kerepesi úti temető díszsírhelyén hantolták el hamvait, a következőt írta róla: „*Irtózatot árat fizetett a nagyságért, de semmivel sem maradt adós. Alig vigasztal most más, mint hogy megmondhattam, hódoltam neki.*”

Nagyon meleg hangú búcsúztató volt ez a nagy kortárs író szájából, aki előkelően magányos életében távol tartotta magát József Attilától, a mosónő anyja és a proletár apa fiától.

Hadd idézzek fel egy képet, amely nem a szenvedő és a katarzis útján támolygó József Attilaé, hanem a gyermekded, jókedvű, életszerető emberé. Születésnapjára gyűltünk össze a Centrál kávéházban. Nem sejtettük, hogy ez lesz az utolsó. Attila több mint egy órát késett, egyre türelmetlenebbül vártuk az ajándéknak szánt aranytollal. Hirtelen lihegve beszáguldott: „Meglepetést hoztam nektek” – mondta huncut pillantással, azzal kihúzott a zsebéből egy fecnit, és olvasni kezdte egyik legkedvesebb költeményét. „*Harmínckétéves lettem én, meglepetés e költemény...*” Még csak árnyéka sem volt arcán a bajnak.